

MONOGRÀFIC

LA DARRERA CARLINADA A LA VALL DEL GES

FETS, ANÈCDOTES I EVOLUCIÓ DEL CARLISME ARMAT I POLÍTIC A TORELLÓ I VOLTANTS

PRESENTACIÓ

El segle XIX espanyol i català és una centúria marcada pels conflictes bèl·lics. Des de la Guerra del Francès fins al desastre de 1898, Espanya, i en conseqüència Catalunya, es va veure immersa en una multitud de guerres, tant civils com internacionals, que van estendre la inestabilitat econòmica, política i social per tot el territori. D'entre tots aquests conflictes, com a mínim tres van ser causats pel moviment polític més vell del nostre país, el carlisme. Aquests enfrontaments, provocats per la suma d'una disputa successòria en el si de la corona espanyola i les conseqüències pròpies del pas cap al nou règim liberal, van dividir i van llençar a les armes la societat del moment. Torelló, i la Vall del Ges en general, no es van mantenir alienes a aquests fets, i els estralls provocats per aquestes guerres no van ser gens menyspreables a les nostres contrades.

Precisament, aquest 2017 fa 145 anys de l'inici de la Tercera Guerra Carlina, popularment coneguda com a darrera carlinada, la qual es va produir entre els anys 1872 i 1876. Va ser l'últim intent carlista per imposar a través de les armes el seu pretendent reial, don Carles "VII", i establir la seva pròpia versió d'una societat alternativa al sistema liberal, una societat organitzada entorn dels ideals de "Déu, Pàtria, Rei i Furs".

La voluntat del següent monogràfic és analitzar l'evolució que va se-

guir aquesta última carlinada a Torelló i al seu entorn. Com es podrà observar, la conjunció d'una forta tradició carlista amb les pervivències de l'Antic Règim i certes característiques geogràfiques, van provocar que el conflicte es visqués amb especial intensitat a la Vall del Ges. Això va provocar que les accions militars, a més de tot allò que se'n derivava, tinguessin una especial rellevància a les nostres terres i deixessin un important rastre en el pensament polític i en l'opinió pública posterior.

Aquest treball, confeccionat en quasi tota la seva totalitat gràcies a la premsa i documentació arxivística de l'època, vol ressaltar la importància i influència que hauria tingut el carlisme en la història de la nostra vall. Aquest episodi clau en el procés històric del nostre entorn és un dels grans desconeguts i oblidats per la co-neixença històrica popular, bé per falta d'interès o per l'acaparament de la seva atenció en altres aspectes, com la industrialització o la Guerra Civil, per posar uns exemples. Per tant, les següents pàgines, a més de ser un breu relat de fets i anècdotes del carlisme

>> Al·legoria de "l'Àngel de la Mort" amb una boina carlina, la qual darrere de la cortina de "Dios, Patria y Rey" atia el foc de la guerra civil a la Vall del Ges. (Font: Muntatge fotogràfic a partir de la caricatura apareguda al número 62 de la publicació satírica republicana "La Flaca").

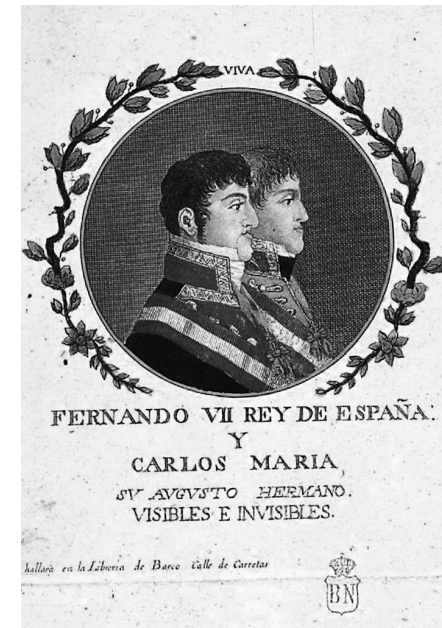
a la Vall del Ges, també volen ser una reivindicació a la història local en tota la seva totalitat com a eina complementària i necessària per entendre bé el nostre passat més proper.

EL CARLISME: ORIGENS I IDEOLOGIA

Tot i que no es pot parlar d'un carlisme clarament definit fins al 1833, fruit de la qüestió successòria oberta després de la mort de Ferran VII, el cert és que l'ideari d'aquest moviment ja feia temps que s'estava coent a l'Espanya recentment incorporada a la contemporaneïtat. Feia poc temps que a territoris espanyols havien arribat les idees del liberalisme, un corrent originat arran

de la Revolució Francesa de 1789, i que era un projecte alternatiu que pretenia destruir la forma d'organització social, econòmica i política que predominava en aquell moment: l'Antic Règim. A grans trets, aquest sistema es basava en l'estamentació social (la divisió jurídica de les persones entre dos estaments: privilegiats i no privilegiats), l'economia agrària senyorial i la monarquia absoluta com a forma de govern. Davant d'això, el liberalisme ofería una nova manera de fer basada en la llibertat econòmica i política de l'individu, cosa que desembocava en la societat de classes, l'adveniment de la propietat privada i l'arribada de drets individuals i la sobirania nacional.

A Espanya el procés d'adaptació a aquest nou sistema va ser lent i discontinu, i no es va consolidar fins ben entrada la dècada de 1830. Gran part de la culpa que això fos tan irregular va ser d'aquells sectors de la societat que no veien amb bons ulls el liberalisme i volien romandre a l'Antic Règim, els anomenats absolutistes. La primera manifestació d'aquests grups va ser just acabada la Guerra del Francès, quan Ferran VII va tornar a ser rei d'Espanya després del regnat de Josep Bonaparte. Durant la guerra, les Corts de Cadis havien redactat "La Pepa", la primera constitució liberal espanyola, i van trobar-se ja amb l'oposició de molts diputats que volien continuar amb l'Antic Règim i l'absolutisme. De fet, quan Ferran VII va ser restaurat al tron espanyol el 1814, el monarca va decidir derogar "La Pepa" i tota la seva acció liberalitzadora després que uns diputats absolutistes li presentessin l'anomenat *Manifest dels Perses*, un text de rebuig al liberalisme. Aquí va començar una etapa absolutista del regnat de Ferran VII, en la qual es va dur a terme una persecució sistemàtica dels liberals. Després del parèntesi del Trienni Liberal (1820-1823), en el qual durant tres anys es van adoptar mesures liberals i es va implantar la Constitució de 1812, el govern de Ferran VII es va moderar i, en certa mesura liberalitzar. Això va ser vist pels ultraabsolu-

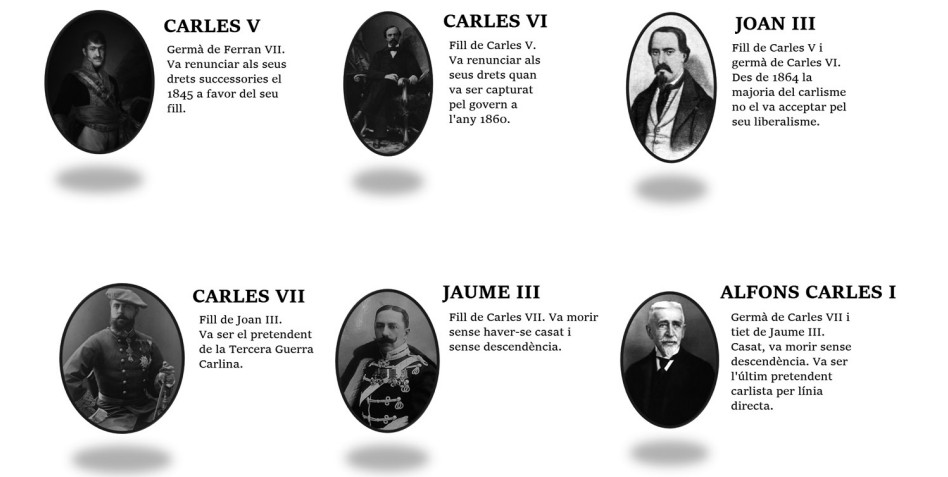

>> Retrat de Ferran VII i Carles Maria Isidre. (Font: Biblioteca Nacional de España).

tistes com una traïció del rei als seus ideals. Conseqüentment, van buscar una figura alternativa a Ferran VII, que de seguida van identificar en la figura del seu germà, l'infant Carles Maria Isidre, de talant absolutista, antiliberal i defensor de la religió. Testimonis de l'època afirmen que en algunes zones de Catalunya, l'any 1825, els absolutistes ja cridaven "Visca Carles Cinquè!".

Tenint en compte i nodrint-se d'aquests precedents, el carlisme va néixer oficialment el 1833, després de la mort de Ferran VII i l'aparició de dos possibles candidats a succeir-lo. Per una banda, hi havia Carles Maria Isidre i, per l'altra, Isabel, la filla del

difunt. En aquell moment imperava la Llei Sàlica, la qual establia que les dones podrien heretar la corona espanyola només quan no hi hagués hereus masculins en la línia principal (fills del rei) o lateral (germans i cosins del rei). Per tant, legalment l'hereu de Ferran VII hauria d'haver estat Carles Maria Isidre. Tot i així, Ferran, abans de morir, va impulsar la Pragmàtica Sanció, que derogava la Llei Sàlica i facilitava l'herència de la corona a les dones. Com a conseqüència, es va coronar a Isabel (amb el nom d'Isabel II) i es va fer enfurismar a Carles Maria Isidre i als seus seguidors ultraabsolutistes, que consideraven la Pragmàtica Sanció una il·legalitat i creien que l'infant havia de ser el nou rei amb el nom de Carles V. Tot això va provocar que s'iniciés la Primera Guerra Carlina (1833 - 1840), la primera guerra civil de l'Espanya contemporània. En aquesta guerra es van enfrontar els defensors d'Isabel II (representants del nou sistema liberal que donava més poder a la burgesia) i els defensors de Carles Maria Isidre o carlins (representants de l'Antic Règim, de les idees contrarevolucionàries i tradicionalistes i del poder de l'Església i la noblesa). Tot i que aquesta guerra va ser perduda pels carlins, suposant la consolidació definitiva de la societat liberal a Espanya, aquests no van perdre l'esperança d'arribar algun dia al tron i entre 1846 i 1849 i entre 1872 i 1876 es van tornar a solleva-

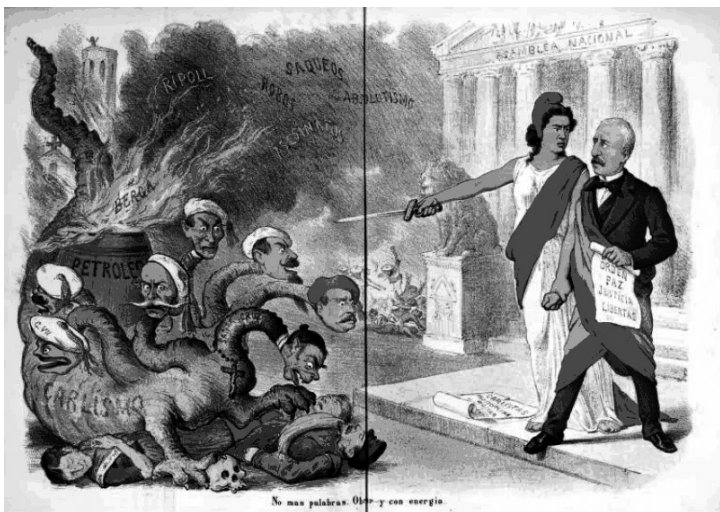
>> Pretendents carlins per línia directa des de 1833 fins a 1936 (Font: muntatge propi a través de diverses fonts en línia).

dre, novament, les que van ser la Segona i Tercera Guerra Carlina.

Lideari carlí, molt inconcret i flexible, es va condensar en totes aquestes disputes en el lema “Déu, Pàtria, Rei i Furs”, una crida que mostrava els quatre pilars sobre els quals es volia implantar la comunitat carlina. Bàsicament, en dir “Déu”, els carlins es referien al catolicisme com a model per construir una societat teocràtica basada en el “regnat de Crist”. A continuació, s’invocava la “Pàtria” perquè es creia en una unitat mística i espiritual del que ells deien “les Espanyes”. Pel que fa a “Rei”, el carlisme proclamava la monarquia absolutista com el règim que millor s’acomodava al poder polític espanyol per la seva representativitat, independència i continuïtat i, per ells, l’única branca borbònica que podia assegurar això era el llinatge de Carles V. Per tant, els únics monarques legítims per governar eren els descendents d’aquest. Finalment, també es reclamaven els “Furs” (les lleis i costums dels regnes hispànics abolits el 1714) per ser un tret característic de la monarquia d’Antic Règim. En aquest sentit, s’ha de destacar la defensa que van fer els carlins dels furs propis de Catalunya i com això va desembocar en una espècie de protonacionalisme català.

LA TERCERA GUERRA CARLINA EN EL SEU CONTEXT HISTÒRIC

La Tercera Guerra Carlina, l’últim intent carlista de prendre el tron espanyol per la via armada, es va desenvolupar durant l’etapa del Sexenni Revolucionar (1868 – 1875), un temps en el qual la inestabilitat política va ser el pa de cada dia a l’Estat espanyol. Tot havia començat l’any 1868 amb la Revolu-

>> Personificació de la República mostrant-li a Estanislau Figueras, primer president de la Primera República Espanyola, el “monstre” del carlisme. (Font: La Flaca, número 60).

>> Targeta postal amb l’efigie de Carles VII. (Font: Pedro Rújula López, “Ramón Cabrera: La senda del tigre”, 1996, P.37).

ció de Setembre, també anomenada “La Gloriosa”, un cop d’estat perpetrat pels generals Joan Prim i Francisco Serrano i l’almirall Juan Bautista Tapete que va permetre l’arribada al poder de les forces democràtiques espanyoles, fins aquell moment marginades del poder. Aquest fet va produir l’exili forçós de la reina Isabel II i la consecució de diferents formes de govern. En només set anys, es van encadenar un govern provisional, el fugaç regnat d’Amadeu I de Savoia, la Primera República Espanyola, la dic-

tadura de Serrano i, finalment, la restauració borbònica en la figura d’Alfons XII, el fill d’Isabel II.

Durant aquests anys es van dur a terme tota una sèrie de canvis encaminats a democratitzar la política espanyola, cosa que va provocar una reacció negativa dels carlins, que cada cop anaven agafant més força gràcies als suports que aplegava d’altres sectors “anti-democràtics” o conservadors. En primer lloc, davant la proclamació de la llibertat d’associació, els més reaccionaris temien una catàstrofe social si algun dia el moviment obrer arribava al poder. Segonament, amb la introducció del sufragi universal masculí, els grans i mitjans terratinents, que havien tingut sempre el poder local, tenien por de perdre el monopoli polític a escala municipal. Finalment, molts catòlics van engrossir les files carlistes, ja que veien aquest moviment com l’únic capaç de defensar l’hegemonia d’aquesta religió en la societat davant els embats anticlericals del liberalisme (per exemple, amb la introducció de la llibertat religiosa i d’ensenyament).

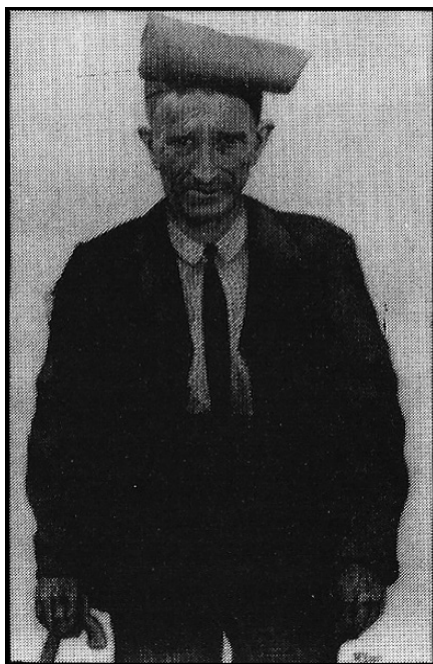
Aquest augment dels suports va permetre la refundació i reorganització d’un partit carlí que, després de la derrota en la Segona Guerra Carlista, havia quedat quasi del tot enfonsat. Aquest procés es va fer entorn de la figura d’un nou pretendent al tron, Carles Maria dels Dolors de Borbó i Àustria-Est, nét de Carles V, i que seria reclamat com a Carles VII d’Espanya. Amb ell, el moviment carlí va decidir no renunciar a la lluita armada i conspirativa per aconseguir els seus objectius, però alhora va adoptar, de forma innovadora, la via parlamentària. Així, el carlisme va concórrer en les eleccions generals de març de 1871 i abril de 1872 sota el nom de Comunió Catòlico-Monarquica i amb Carles VII com a candidat. En ambdues

ocasions, tot i entrar al Parlament, el partit va quedar ben lluny d’aconseguir el poder i, finalment, la guerra va ser vista com l’única opció plausible.

El conflicte va desenvolupar-se, sobretot, al País Basc, al Maestrat i a Catalunya i es va allargar des del 1872 fins al 1876. Al Principat, tot va començar el 7 d’abril de 1872, quan el cabdill carlí Joan Castells es va revoltar a Barcelona amb la intenció de prendre la ciutat i proclamar Carles VII com a nou rei. Aquest intent de cop d’estat va fallar, però de seguida es van començar a formar partides per tot Catalunya (sobretot a les comarques centrals i septentrionals). Aquestes partides, formades per grups de guerrillers sota la direcció de capitosts o líders locals coneguts per la seva participació en les guerres anteriors i amb vincles clientelars amb el seus homes, van començar a desenvolupar una primerenca lluita de guerrilles que, amb el temps, es va complementar amb accions més ambicioses, com la presa de ciutats importants. Tot i que el carlisme durant la darrera carlinada va aconseguir alguns èxits, sempre va ser inferior tant en armament com en recursos i organització si es comparava amb l’exèrcit rival, el governamental. Tot això, sumat a les divisions internes, va provocar la derrota definitiva del carlisme el 1876, moment en el qual va començar a descendir la popularitat d’aquest moviment polític que mai va aconseguir acomplir les seves aspiracions dinàstiques.

LA VALL DEL GES, TERRA DE COMBATS I EMBOSCADES

La Vall del Ges, per la seva ubicació geogràfica, va ser un pol d’atracció d’enfrontaments durant tota la darrera carlinada, sobretot durant els primers anys i amb un relaxament de l’activitat armada a partir del 1874. Això s’explica perquè la vall estava situada entre tres grans ciutats que van estar disputades constantment: Vic, Olot i Ripoll.

>> Retrat de Josep Vaqué i Font. (Font: Programa de Festa Major de Sant Pere de Torelló de 1989).

La capital d’Osona, que llavors tenia 14.000 habitants, va ser presa pel carlí Rafael Tristany el 8 de gener de 1874 i també va ser bloquejada en diverses ocasions. Pel que fa a Olot, s’hi van declarar el retornament dels furs catalans l’1 d’octubre de 1874 i entre el març de 1874 i març de 1875 va exercir de capital carlina de Catalunya. Finalment, Ripoll va ser presa pels carlins ja al 23 de març de 1873 i, segons sembla, podria haver estat, en bona part, gràcies a un habitant de la Vall del Ges.

A principis de 1873, l’exèrcit carlí tenia escassetat d’artilleria i, per això, va decidir demanar la confecció d’un canó. L’encarregat de fer realitat la que seria la primera peça d’artilleria dels carlins va ser Josep Vaqué i Font, “l’Esqueller” de Sant Pere. Tal com diu Josep Pla en *Un senyor de Barcelona*, Vaqué era conegut com “el Stradivarius de les esquelles” per la gran qualitat que els conferia i, donada aquesta fama, els alts càrrecs de l’exèrcit carlí van confiar en ell per construir el desitjat canó. Vaqué va fondre una petita peça amb l’aspecte d’una xocolatera, és a dir, amb forma d’un utensili per fondre xocolata, veïnt d’aquí el nom que se li va donar. “La Xocolatera” va crear una gran esperança entre les files carlistes i va ser

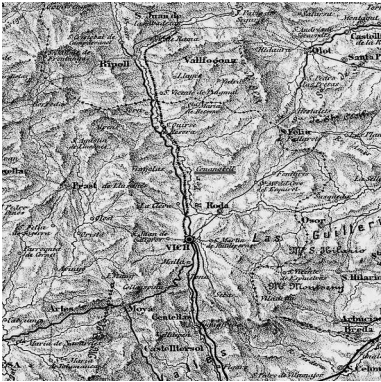
utilitzada per primer cop l’esmentada presa de Ripoll. Sembla ser que no va causar grans destrosses al bressol de Catalunya, tot i que és indubtable que va influenciar de gran manera en la moral i eufòria carlina. Marià Vayreda, carlí que va ser present en la presa de Ripoll, afirma en els seus *Records de la darrera carlinada* que després de la primera canonada “damunt la coberta de teula d’escata del campanar de Sant Eudald s’hi veia un forat [...] i fou opinió unànime que era senyal de la bala, desfent-se tothom en elogis [...]. És a dir, tothom no, perquè jo observava, molt a pesar meu, que aquell forat era quadrat i net d’escaires [...]. Mirant amb uns gemelos, se comprovà que no era sinó una finestreta [...]”. Però, quin interès hi havia a desil·lusionar a la multitud?”. És a dir, l’efectivitat de “La Xocolatera” va ser un desastre, però almenys va servir per inflar els ànims dels carlins i atemorir les forces governamentals que estaven defensat Ripoll. Tot i l’interès que pot despertar aquesta anècdota, el cert és que només és Josep Pla qui adjudica l’autoria de “La Xocolatera” a Josep Vaqué i el més probable és que fos confeccionada pels campaners Barberí d’Olot.

A part d’aquestes importants ciutats, Vidrà també hauria produït una gran influència a l’hora d’atreure combatents a la Vall del Ges. Aquest poble, que és fronterer amb el terme municipal de Sant Pere, emplaça el Cavaller de Vidrà, una casa de pagès propietat de la família Abadal, de tradició carlista, on durant la darrera carlinada es va instal·lar l’Acadèmia Militar dels carlins, a més de diverses institucions militars i administratives del carlisme, com per exemple, la Diputació de Catalunya durant els últims dies de la guerra. Tota aquesta concentració va fer de Vidrà un focus de conflictes constants. Els dos exèrcits enfrontats, per tal d’arribar-hi des del sud, havien de passar obligatòriament per Sant Pere de Torelló, La Vola o la serra de Bellmunt on, gràcies a aquesta influència de Vidrà, es perpetraren molts enfrontaments i emboscades.

El Ter i Conanglell

Un factor orogràfic que pot explicar el pas de tropes per la Vall del Ges, en concret Torelló, és la presència d'un riu prou important com el Ter. A diferents narracions militars i diaris de l'època són molts els relats d'accions bèl·liques a prop d'aquest riu, ja que els carlins haurien controlat la seva vora en més d'una ocasió per fer servir l'aigua com a barrera natural davant l'enemic, així com per desplaçar-se per la seva riba per arribar a Sant Quirze de Besora i Ripoll. Per exemple, el 13 de setembre de 1875 el diari *El Imparcial* narrava com una columna carlina dirigida per Francesc Savalls havia mantingut un tiroteig amb el batalló Manila, estant els dos bàndols a banda i banda del Ter. A més, els carlins en aquesta mateixa acció havien escapat fins a Ripoll tot remuntant el riu i cremant tots els ponts que trobaven al seu pas.

Però el principal pol d'atracció de conflictes militars entorn de la llera del Ter pel seu pas a Torelló va ser, sense cap mena de dubte, Conanglell. Aquest terreny s'ubica a la banda dreta del Ter, actualment en el terme municipal de les Masies de Sant Hipòlit de Voltregà, on el riu Ter forma una grossa corba que deixa quasi encerclada una extensió de terra “peninsular” d'un 140 hectàrees. L'any 1857 els propietaris de la finca de Conanglell l'arrendaren per vint anys, amb una pròrroga de deu anys més, al Cos Nacional d'Artilleria d'Espanya i de les Índies, que la va mig fortificar i hi va mantenir una concentració d'artilleria fins a les darreries del segle XIX. Conanglell va ser una zona disputada durant tota la guerra i, com que estava al costat mateix de Torelló, la població va rebre la influència d'aquest estratègic emplaçament.

>> Mapa topogràfic de l'època en el qual es mostra el curs del Ter tot indicant la situació de Conanglell (subratllat). (Font: Atlas topográfico de la narración militar de la Guerra Carlista de 1869 á 1876).

>> Postal de Conanglell de l'any 1905. (Font: www.postalsdecatalunya.cat).

Cal destacar el paper que va jugar durant l'anomenat “Foc de la Gleva” del 23 de març de 1873. Aquesta acció va començar quan un grup de 3000 soldats i 100 cavalls carlins liderats per Jeroni Galceran, de Prats de Lluçanès, van bloquejar Conanglell (que en aquell moment estava ocupat per tropes republicanes) per evitar que enviessin reforços a la ciutat de Vic, que estava sent assetjada pels carlins. El coronel Serafín Asensio Vega va anar a ajudar els republicans de Conanglell, i va aconseguir desallotjar els carlins i matar el seu cabdill, Galceran, a l'altura de la Gleva. Tot i que aquesta mort va ser molt sonada a l'època, donada la fama de la qual gaudia el pradenc, el que interessa aquí és el que va passar amb Conanglell posteriorment a l'enfrontament, ja que al final va ser abandonada pels republicans i, a continuació, saquejada i destrossada pels carlins i, sembla ser, per alguns torellonencs que van sumar-se al pillatge. El diari republicà *La Discusión* informava que “entre los vecinos se repartieron las ricas sillerías, cómodas, espejos, variados y elegantes vestidos de señora, ropa blanca, rica cocina económica, 600 cuarteras de maíz, 100 ídem de habichuelas, los mármoles de las piles, los grifos de un sinnúmero de fuentes y hasta los azuelos pegados á las paredes de los espaciosos y elegantes comedores; en una palabra, todo cuanto contenia el edicificio”. Davant aquest fet, l'exèrcit governamental va

dictaminar que havien estat exclusivament els habitants de Torelló qui havien dut a terme les destrosses i, a partir d'aquell moment, començaren una sèrie d'exaccions del govern cap a l'ajuntament torellonenc per tal de reconstruir i tornar a equipar la finca de Conanglell. El 29 d'abril l'exèrcit manà, amb penes gravíssimes, que la gent de Torelló tornés tot allò que hagués pogut treure de la caserna i, el 15 de maig, l'ajuntament torellonenc va acordar en ple avançar l'import de dos trimestres per contribuir en les obres de fortificació. Els dies següents, el coronel Vega va exigir al consistori vint peons amb pics, aixades i pales i sis carros per les mateixes obres. A més, un altre comandant liberal anomenat Pere Llorente va sol·licitar un bagatge i dues mules pel transport de materials. Finalment, a data de 4 d'agost, l'ajuntament va avançar 600 duros per acabar les obres.

Però, sota quin motiu els torellonencs haurien pres la decisió de dur a terme aquest saqueig? Es podria al·legar que aquests van actuar empesos per un sentiment antiliberal i simpatitzant del carlisme, però també cal tenir en compte un possible rebuig de la població torellonenca cap als militars de Conanglell per les seves accions a la vila. En aquest sentit, a finals d'agost de 1871 trobem uns soldats de Conanglell “tomados sin duda por el vino”; tal com narrava *La Convicción*, que anaven voltant per Torelló tot demanant el *¿quién vive?* per assegu-

rar-se que els ciutadans eren fidels al govern legítim del moment, és a dir, al rei Amadeu I de Savoia o a la Revolució de Setembre. En cas de trobar-se amb algú contrari a aquest règim, els soldats li propinaven una pallissa amb tot tipus d'armes blanques i les culates dels fusells. El resultat d'això van ser quatre ferits i la mort d'un tal Català per un impacte de bala. Segurament, el record d'aquests fets van ser ben presents entre els torellonencs que van decidir anar a saquejar i destruir la caserna de Conanglell.

Josep Pla, en la seva obra *Un senyor de Barcelona*, conta una curiosa anècdota sobre aquest pillatge carlí de Conanglell. Sembla ser que un oficial liberal, tot fugint dels carlins, havia deixat allà un quadre del pintor barroc Murillo que havia comprat feia poc. Després d'assabentar-se del robatori al qual havia estat sotmesa la finca per part dels carlins, l'oficial va contactar amb Jaume Collell, canonge vigatà i director del setmanari *La Veu de Montserrat*, i amb el mossèn Jacint Verdaguer, el famós poeta de Folgueroles, perquè intercedissin davant del carlí Francesc Savalls per tal de recuperar la pintura. Els dos es van encaminar cap a Sant Joan de les Abadesses per fer la gestió i la conversa va anar de la següent manera:

Un Murillo? -preguntà el general Savalls, totalment sorprès, mirant d'una manera fixa i alternada Collell i Verdaguer-. I què és un Murillo? -Murillo és el nom d'un pintor famós... autor d'una Mare de Déu... -s'atreví a articular Verdaguer, més mort que viu. -Per Murillos estic, reverends! -contestà nerviós i descompost-. Ja comprendran que no tinc un moment per perdre. Ja poden f... el camp! Els clergues passaren la porta escorreguts i indignats.

El mateix Jacint Verdaguer va ser protagonista d'una altra anècdota bèl·lica a la vora del Ter pel seu pas a Torelló. El cosí i biògraf de Verdaguer, Joan Güell, explica en l'obra *Vida íntima de Mossèn Jacint Verdaguer* que el poeta, mentre estava travessant la

palanca del Pelut d'Orís, va trobar-se amb un grup dels anomenats *Voluntarios de la Libertad* o *cipayos*, una milícia formada per civils de tendència liberal per preservar l'obra de la Revolució de Setembre. L'anticlericalisme d'aquests milicians era conegut i, en veure que anaven beguts, el mossèn Verdaguer va témer per la seva vida i es va arrossegar de quatre grapes per amagar-se dins d'una casa. Un cop dins de l'habitatge, Verdaguer va trobar-se un malalt en un llit i va simular ser el vicari que l'anava a visitar per passar més desapercebut. Verdaguer, qui afirmava que aquell va ser l'únic moment en tota la seva vida que va témer morir, no va sortir de la casa fins que els *cipayos* van ser ben lluny.

>> Il·lustració d'una columna governamental enmig de la muntanya. (Font: La Ilustración española y americana, número 37).

La serra de Bellmunt

Per altra banda, l'orografia accidentada de la Vall del Ges seria una de les principals causes per les quals es va donar una activitat bèl·lica tan marcada durant la Tercera Guerra Carlina en aquest indret del nord d'Osona. La vall s'ubica en una zona de transició entre les muntanyes de la Serralada Transversal i la Plana de Vic, sent Sant Pere de Torelló el poble més accidentat, amb la serra de Curull (1361,3 metres) i la serra de Bellmunt (de 1246,9 metres) i les seves crestes, on es troben frondosos boscos d'alzinar, roureda i fageda, l'ermita de Sant

Roc o la gorja del Forat Micó. Aquest terreny agrest i muntanyenc hauria estat un amagatall perfecte per les partides carlines, les quals, en estar formades en la seva majoria per joves oriunds de les zones on combatien, es valien del seu coneixement de la geografia per emprendre atacs sorpresa i propis de la guerrilla contra els enemics.

D'entre els paratges de la Vall del Ges es pot destacar l'ermita de Bellmunt, des d'on es podia controlar tant la zona del Bisaura com la Plana de Vic. És per això que el santuari va ser ocupat pels carlins ja durant la Primera Guerra Carlista, on es va emplaçar un hospital a finals de 1835. Va ser també durant la Primera Guerra Car-

Abundante cosecha se nos prepara.

>> Dibuix satíric que mostra com, sobre tot a Catalunya i Navarra, els carlins apareixen “com bolets” sota un “sol” amb la cara de Carles VII. (Font: La Flaca, número 82).

lina quan l'ermita va ser ocupada per un escamot carlí que hi fabricava pólvora amb ingredients que eren proporcionats des de Sant Pere (on entre els segles XVII i XIX hi hagué una indústria de la pólvora i focs d'artifici). A l'estiu de 1835 una tropa liberal va emprendre una acció per desallotjar aquests carlins, la qual va acabar amb l'espoli i crema del santuari. Durant la Tercera Guerra Carlina el santuari va ser ocupat pels carlins fins ben entrat l'any 1876.

Les notícies d'escaramusses a la serra de Bellmunt, així com als boscos circumdants, durant la darrera carlinada són molt abundants. La pri-

mera referència data del 18 d'abril de 1872, quan des de Torelló s'envià una carta a *El Pensamiento Español* informant que “se veían seis grandes ho- gueras en la montaña de Bellmunt”. A partir d'aquest moment la majoria d'enfrontaments a la Vall del Ges es van produir en aquesta serralada, que alhora era la via de retirada dels carlins durant les batalles urbanes. A més, a Bellmunt és on es van produir la majoria de morts de la contesa. En concret, es poden esmentar els cinc morts carlins d'una partida liderada per Jeroni Galceran a mans del Regiment d'Infanteria San Fernando nº11 del coronel Manuel Montoro el 9 de maig de 1872 o els vint morts carlins i els quinze liberals produïts el 17 d'agost del mateix any entre una partida de Savalls i Huguet i el Batalló de Caçadors d'Arapiles, el primer batalló del Regiment de Navarra, dues partides del Regiment de Bailén i dues de Saboya. Es podrien esmentar molts més enfrontaments amb baixes confirmades, però saber el total de morts és una tasca complicada, ja que moltes vegades les fonts primàries són molt incertes a l'hora d'establir-ne un número verídic. A més, els llibres de defuncions del Registre Civil de Sant Pere, que podrien aportar certa llum en aquest aspecte, van ser cremats pels propis carlins. Amb tot, no seria gens temerari afirmar que les baixes van ser majoritàriament carlines i, entre els dos bàndols, podrien arribar a sumar, més o menys, una cinquantena de morts. A part d'aquestes morts produïdes sobre el territori, molts oriünds de la Vall del Ges van anar a combatre i morir en altres contrades catalanes. Per il·lustrar això, el 30 de juliol de 1874 s'informava que quaranta combatents del sometent de Torelló havien mort durant la Batalla de Castellfolit de la Roca del 14 de març d'aquell any, en la qual Francesc Savalls va vèncer el general Ramón Nouvilas.

EL SUPORT CARLÍ A LA VALL

Un cop analitzats els factors geogràfics i orogràfics de la vall, cal fer una pinzellada en la societat del moment i el suport que gaudia el carlisme. Tradicionalment, els suports socials del carlisme van ser aquells sectors que s'havien vist més perjudicats pel sistema liberal. Aquest nou sistema que s'estava imposant durant el segle XIX i que va millorar, sobretot, la situació de la burgesia, va perjudicar els que havien estat els protagonistes de l'Antic Règim, els quals van engrossir la base combatent carlina. En un primer pla, i formant massivament les files carlistes, trobem els sectors populars, com la pagesia mitjana i pobra, els jornal- lers i els petits artesans. Si en l'Antic Règim aquests sectors vivien de manera precària, en el nou sistema liberal i burgès només tenien dues opcions: la ruïna total o l'emigració. En un segon pla trobem el suport de la baixa noblesa i dels petits i grans propietaris benestants rurals, “l'aristocràcia de l'espardenya”, que també veien pe- rillar la seva existència amb el sistema liberal. Quan aquests veien amenaçat el seu estil de vida basat en la famí- lia, l'ordre i la religió de seguida aixecaven partides en les quals s'unien la majoria de barons. Finalment, el clergat també va ser una de les classes que van formar part dels suports del carlisme. Amb l'entrada del liberalis- me i de governs revolucionaris, la religió ana- va perdent el pes que havia tingut en els se- gles anteriors, i, com ja s'ha dit, el carlisme es veia com l'únic moviment que defensava la supremacia de l'Església en la societat i la po- lítica.

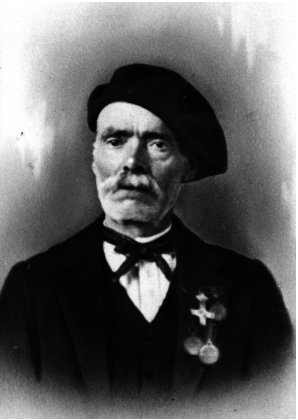
Si s'analitza la situació socioeco- nòmica de la Vall del Ges durant el se- gle XIX es pot observar com aquests perfils del partidari carlí estàndard hi eren ben presents, ja que la vall era un territori eminentment agrícola i dominat per l'Església. Amb l'en- trada del nou sistema liberal es van plantejar un seguit de canvis inevita- bles destinats a modificar l'estructura social i econòmica, dels quals en van sortir perjudicada l'Església, però també els camperols i l'artesanat, que veien empitjorar progressivament la seva situació a mesura que s'acomplia la revolució liberal. Per exemple, les desamortitzacions de Madoz de 1855, on les terres comunals van ser priva- titzades, van tenir un gran impacte a l'agrícola Vall del Ges de principis i mitjan segle XIX, on es té constàn- cia de detinguts per furtar llenya dels boscos que havien passat de ser co- muns a privats. Els límits de la propi- etat, per tant, van ser definits en clar perjudici d'uns sectors populars que es van bolcar en massa a la causa car- lista.

Hi ha diferents proves documen- tals que mostren aquest suport carlí a la Vall del Ges. Com a tall d'exemple, durant la Primera Guerra Carlina, la junta de professorat de la universitat de Cervera traslladada a Sant Pere de la Portella (tot un centre intel·lectual del carlisme) va enviar una sol·licitud a data de 8 de novembre de 1838 per obrir un curs de teologia i un de fi- losofia a Sant Pere de Torelló. Argu-

mentaven que la Portella era mas- sa lluny pels estudiants d'Osona i que a Vic, sota domini liberal, no es podien dur a terme classes. En canvi, Sant Pere era un territori “segur” per fer-hi classes, ja que estava sota domini carlí. Tot i que la proposta no va reeixir, preci- sament entre els cursos de 1838 i 1840 s'hi troben dos habitants de Sant Pere, Lluís Sauquer i Pere Baquer, cursant 6è de teologia, els quals ben segur van entrar en contacte amb la ideologia carlista mentre duïen a terme la seva for- mació eclesiàstica.

Durant la Segona Guerra Carlina també s'observa la presència de com- batents provinents de la Vall del Ges. Per un cantó, a Torelló va agafar espe- cial fama el cabdill Santaló. També es pot esmentar a Jaime Cases, un sant- perenc carlí exiliat a França, qui l'any 1857 s'hauria acollit als decrets del 20 d'octubre de 1856 i el 7 de desembre de 1857 que donaven facilitats per re- tornar a Espanya a molts carlins que s'havien vist obligats a marxar al país veí després de la Segona Guerra Car- lina. Per dur a terme el retorn, Cases hauria d'haver jurat “en forma debida, de ser fiel y obediente a S.M. la Reina y a la Constitución de la Monarquía española”, però, qui pot desmentir que probablement el santperenc va fer cas omís d'aquest jurament i quan va esclatar la Tercera Guerra Carlina setze anys després va llançar-se nova- ment a defensar la causa carlista? A més, segurament, Cases, un altre cop a Sant Pere, podria haver mantingut la seva ideologia freqüentant el Cen- tre Catòlic Carlista, l'espai de socia- bilitat pels adeptes al moviment que s'havia fundat el 1868. Precisament a Sant Pere, l'any 1869, quan estava a punt d'esclatar la guerra, tres veïns van ser presos per participar en una conspiració carlista i onze més van ser presentats a indult per haver format part d'una partida carlista que s'havia dissolt.

A Torelló, el suport carlí també es pot apreciar en les eleccions generals de 1871, ja que en els tres col·legis electorals va guanyar la Comunió

>> Retrat d'Andreu Soldevila i Sellés. (Font: Família Soldevila).

>> Retrat d'Alfons Carles de Borbó i Maria de les Neus de Bragança. (Font: Pere Boixader i Simon, “Rastres de Sang i Foc”, 2013, P. 155 i 157).

Catòlico-Monàrquica. També cal es- mentar la figura d'un dels carlins més eminents de Torelló, l'Andreu Solde- vila Sellés, també conegut com “l'An- dreu carlí” o “l'Andreu de la mel” per la seva afició a l'apicultura. Segons explica Fortià Solà, “sentia tant el carlisme que el seu esperit era una identificació de la sagrada i salvadora tradició de Déu, Pàtria i Rei”. Solde- vila va desenvolupar una fervent reli- giositat durant la seva estada al semi- nari, el qual va abandonar el 1872 per unir-se a una partida carlina. Durant la darrera carlinada va participar en múltiples accions dutes a terme a la Vall del Ges i també va destacar en la defensa d'Olot davant de tropes governamentals, on es va fer fort en l'última casa que quedava a les forces carlines, tot arriscant d'aquesta ma- nera la seva vida.

Però si hi ha una autèntica mostra del suport carlí present a la Vall del Ges, aquesta és el fervor que demos- trava la població davant el pas de les eminències carlistes del moment pels seus municipis. Cal esmentar, sobre- tot, l'entusiasme que van despertar la presència d'Alfons Carles de Borbó i Àustria-Est, el germà de Carles VII, i la seva dona Maria de les Neus de Bragança i la del general Francesc Sa- valls.

Les visites d'Alfons Carles de Borbó i Maria de les Neus de Bragança

A l'abril de 1872, Alfons Carles es trobava a Malta, on estava passant el viatge de noces amb la seva dona, i alhora cosina, Maria de les Neus de Bragança, també anomenada “Doña Blanca”. Durant aquesta estança va rebre un missatge de Carles VII des de Ginebra en el qual l'informava que havia decidit començar l'alça- ment carlí i l'havia designat a ell com a general en cap de les forces de Cata- lunya, càrrec que va acceptar i va os- tentar fins al 1874. D'aquesta manera, el 30 de desembre de 1872, el matri- moni va creuar la frontera francesa per liderar els exèrcits que estaven lluitant per la causa de Don Carles a terres catalanes. Per dur a terme aquesta tasca, Alfons Carles i Maria de les Neus van voltar per gran part del Principat, allotjant-se de masia en masia i de rectoria en rectoria en “un viatge entre el bo i millor dels propie- taris carlins de la muntanya catalana”, tal com afirma l'estudiós del carlisme Lluís Ferran Toledano. Dins d'aquest itinerari, que aixecava l'admiració de la gent dels pobles per on passaven (fins al punt que a molts pobles va incrementar el número de nenes ba- tejades amb el nom de Maria de les Neus en honor a “Doña Blanca”), no hi podia faltar la Vall del Ges.

El 7 de març de 1873 el matrimoni va arribar a Conanglell amb la inten-

>> Representació satírica de Carles VII com un “Don Quixot” anacrònic coman- dant un exèrcit d'eclesiàstics. (Font: La Flaca, número 11).

ció d’atacar les tropes governamentals que hi havia instal·lades: “Doña Blanca”, a *Mis Memorias sobre nuestra campaña en Cataluña en 1872 y 1873 y en el Centro en 1874* -obra escrita per ella mateixa un cop acabada la guerra-, explica que tal va ser l’expectació de la seva arribada que, fins i tot, els soldats enemics els volien veure: “Por la noche pidieron varios soldados y uno o dos sargentos (gubernamentals) [...] que les permitiesen besarnos la mano. Muy agradecidos, lo aceptamos, y se nos presentaron de uniforme. Hablamos un buen rato con ellos y les recomendamos que no se expusieran, para no tener un disgusto”.

Després d’aquesta primera estada per la vall, els dos infants van rondar uns dies per Osona fins que, segons el diari *La Convicción*, el 10 de març, després de passar la nit a Torelló, van anar a Sant Pere de Torelló, on van ser rebuts per “muchas gente para admirar las relevantes cualidades de que están adornadas tan augustas personas”. Aquesta visita és especialment rellevant, ja que fins a l’actualitat s’ha conservat el testimoni de la santperenca Dolors Viñolas, qui el 1991 va mecanografiar el que li havien transmès els seus familiars sobre aquesta estada reial. En aquest text, Viñolas comença relatant l’arribada dels infants al poble i la gran expectació que va crear; una narració que seria perfectament extrapolable, en termes generals, a les reaccions de la població de Torelló davant aquesta visita:

“Es preparà l’arribada a la llissa de Mas Cullell. Allí s’hi concentrà tot el poble, amb el senyor rector, l’alcalde i l’Ajuntament en plena incorporació. Allà, a primera rengla s’hi posà la mainada dels col·legis respectius. Quan l’hora fou arribada, la Comitiva no es feu esperar: primer gran desplegament hi havia molts i molts militars. Després, muntant un gran cavall negre, el Príncep Don Alfons, i la seva muller Doña Blanca, dalt del seu cavall blanc [...]. Acabat el ceremonial, tothom es va dispersar i, els Prínceps, a Mas Cullell varen entrar.”

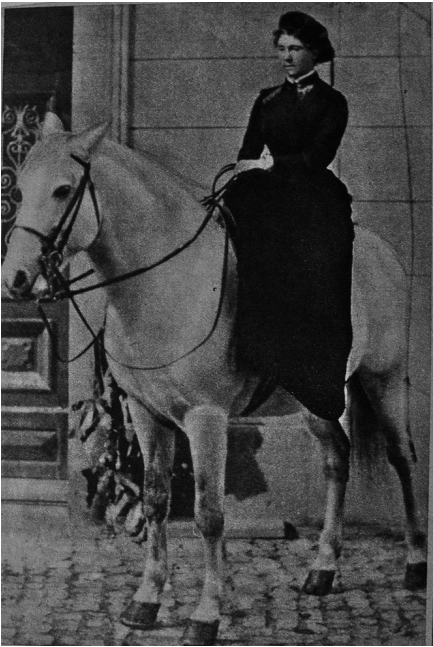
A continuació, explica com el Mas Cullell – el qual continua dempeus al costat del parc homònim – va ser degudament preparat per allotjar la parella reial:

“Els fou reservada l’habitació gran, debudament preparada amb antelació, per el seu major confort. En el llit matrimonial dos matalassos hi havia, de bona llana de xai. Llençols fets de llí finíssim i, tots ells molt ben brodats, i a sobre un cobrellit de seda natural i color carmesí. Fora l’alcoba, i al terra, gran catifa per descansar els delicats peus de la jove Princesa. La sala també es transformà, i, un improvisat altar hi fou instal·lat, doncs, diàriament, es celebra la santa missa, que els Prínceps oïan devotament.”

Finalment, Viñolas descriu l’àpat dels infants, el qual va ser preparat amb productes del mas i cuinat pel servei personal del matrimoni. Amb tot, allò més destacable del següent fragment és que Alfons Carles convidà “l’avi” Gaspar, l’amo del mas, a menjar amb ells amb el macabre propòsit que tastés primer els aliments per determinar si estaven enverinats:

“La taula estava molt ben preparada per a ells i per els seus acompanyants, proveïts de viandes, fruites i carns i tot lo necessari per completar. Fins i tot el cuiner es portaven. El Príncep va convidar a aseure’s a taula a l’anfitrió de la casa, l’avi Gaspar. Ja veureu amb quin fi anava. En temps de guerra hi havia una desconfiança gran, doncs la traïció hi furgava, i, per si es donés el cas... la primera cullarada era per el senyor Gaspar.”

Quan els infants van marxar del Mas Cullell, “l’avi” Gaspar els va acomiadar i “els oferí els seus serveis puig els seus ideals eren de posar-se baix l’emblema de llur bandera: DEU, PATRIA, I REI”. Això demostra que la tria d’aquesta masia per allotjar-hi Alfons Carles i Maria de les Neus no va ser a l’atzar i que els prínceps van elegir la casa d’un fervent carlí, el senyor Gaspar, que també era amic del famós capitost carlí solsoní Rafael Tristany.

>> Fotografia de Maria de les Neus de Bragança sobre un cavall blanc, tal i com hauria entrat a Sant Pere i a Torelló. (Font: www.todocoleccion.net).

Si a Sant Pere va ser la família del Mas Cullell qui va donar un sostre als prínceps borbònics, a Torelló els encarregats van ser la família Parrella, els quals segons Maria de les Neus “eran liberales pero se mostraban de lo más cariñosos con nosotros”. Això es va produir el 3 de setembre de 1873 i va crear una gran expectació entre els pescallunes. Així, el diari *La Esperanza* recull que “dos horas antes de llegar SS. AA. una multitud de gente iba ya á posesionarse de los lados de la carretera por donde llegaron, ávidos de poder contemplar á los príncipes legítimos, y al victorioso ejército que les acompañaban. Las cinco de la tarde serían cuando entraban en esta población de Torelló, habiendo salido antes á recibirles el Ayuntamiento, música, clero, y una comisión de lo más distinguido de sus habitantes”. El mateix diari relata com un cop arribats a lloc, Lluís Maria de Parrella els va rebre amb tots els honors, i un gran número de persones “de todas clases” els van visitar. El diari relata que moltes d’elles eren forasters que es trobaven allà “por razón de tomar las aguas se encontraban en esta”. Això ens fa suposar que els prínceps carlins, després de passar per dins de Torelló, van seguir uns tres quilòme-

tres en direcció Sant Pere fins arribar al Balneari de la Font Santa, construït el 1847 per Manuel de Parrella i, en aquell moment, propietat de Lluís de Parrella. Allà la vetllada va continuar durant la nit amb un ball.

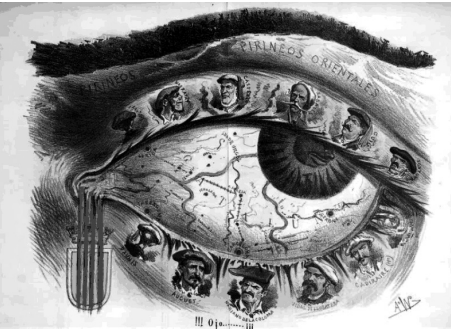
A part de les visites relatades, Alfons Carles i Maria de les Neus van tornar a Sant Pere entre el 19 i el 20 d’abril de 1873, així com a Torelló el 8 de maig de 1874. Aquest mateix any Alfons va dimitir del seu càrrec i, acabada la guerra, es va refugiar a Àustria. Amb la mort de Carles VII, Alfons Carles va passar a ser l’últim pretendent carlí per via directa, ja que el 1936, just després de donar suport a l’aixecament franquista, va morir sense descendència.

Les peripècies de Francesc Savalls a la vall

Van ser molts els capitosts carlins i governamentals que van deixar la seva petjada per terres de la Vall del Ges. Francesc Huguet, Jeroni Galceran, Josep Estartús, Barrancot, Josep Cabrinetty, José Arrando, Arsenio Martínez Campos... serien alguns dels seus noms, però cap d’ells va igualar la popularitat que va arribar a tenir el capitost carlí Francesc Savalls i Massot. De fet, va ser tan important a la Vall del Ges que ha estat inevitable citar-lo més d’un cop en els paràgrafs anteriors. Nascut a La Pera (Empordà) el 1817, Savalls va combatre en totes les guerres carlines, així com a favor dels Estats Pontificis durant la Unificació Italiana. Tenia un caràcter arrauxat, violent i condescendent amb els seus superiors, i en el camp de batalla demostrava un gran coneixement del terreny i, alhora, gosadia i falta de disciplina. Gràcies al seu tarannà senzill i empàtic, va aglutinar entorn seu un gran nombre de fidelitats incondicionals i va conrear una enorme popularitat per allà on passava.

Durant la Tercera Guerra Carlina, Savalls va tenir un paper cabdal en enfrontaments com la Batalla d’Al-

pens o els setges de Vic, Olot, Ripoll i Puigcerdà. Durant el conflicte va passar desenes de cops per la Vall del Ges i va tenir-hi nombrosos enfrontaments, ocupant i desocupant les poblacions cada dos per tres amb les seves tropes de Girona. La primera referència d’aquest líder a la vall data del 10 de juliol de 1872, quan mentre es trobava a Sant Pere el va anar a buscar el general de Sant Esteve d’en Bas, Josep Estartús, comandant general de les forces de Girona. Aquesta estada posa en evidència la desorganització, l’individualisme i la rauxa de Savalls, motius pels quals va sorgir una forta rivalitat amb Estartús, la qual va desembocar en la renúncia d’aquest últim de tots els seus càrrecs. Quan el garrotxí va arribar a Sant Pere, es va trobar una població totalment desprotegida en cas d’atac de l’enemic, ja que no s’havia posicionat cap sentinella a les entrades i Savalls, junt amb el seu secretari Vidal

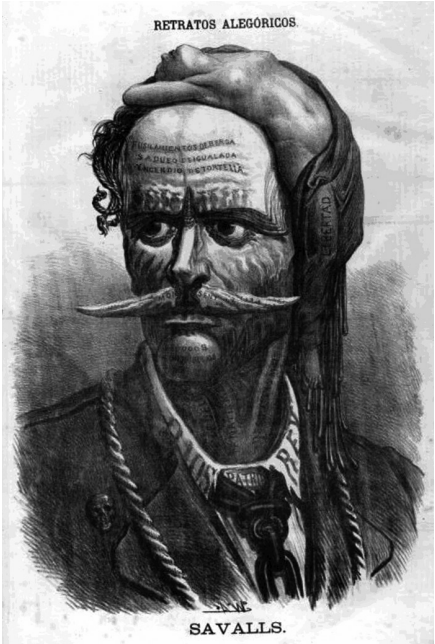

>> Catalunya “plora” per culpa dels cabdills carlins que s’hi representen al voltant en un dibuix satíric. (Font: *La Flaca*, número 51).

de Llobatera, estava dormint plàcidament en una casa. A continuació, Savalls va ordenar, sense el permís d’Estartús, la celebració d’una missa pels caiguts, a la qual, segons informava *La Esperanza*, va assistir

“un gentío inmenso de esta entusiasta i leal población”. Seguidament, Savalls va manar dur a terme un ball, novament sense consultar-ho al seu superior. Davant aquest comportament individualista i rebel, Estartús afirmava en el seu memorial que “ya nada podia sorprenderme”.

Savalls va mostrar el mateix caràcter quan va acompanyar Alfons Carles de Borbó i Maria de les Neus en la visita a Sant Pere del 19 al 20 d’abril de 1873, i se centra a criticar el costós Estat Major que duïen els infants i a contradir o qüestionar totes les ordres que li donaven. Tal com relata la mateixa “Doña Blanca”, “empezó (Savalls) con invectivas contra el Cuartel General, diciendo (aunque

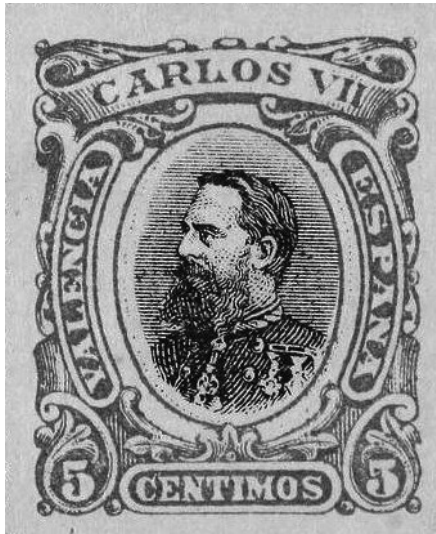
>> Retrat al·legòric i crític de Francesc Savalls. Sobre el seu cap, i representant la boina carlina, apareix “la llibertat morta” i per tot arreu es mostren símbols de la mort i la submissió. S’ha de tenir en compte que, pels seus enemics, Savalls era vist com un sanguinari pels seus incendis, afusellaments, crueltats... que duia a terme al camp de batalla. (Font: *El Lío*, número 7).

>> Fotografia de Savalls (al centre de tot) junt amb els seus oficials. (Font: www.encyclopedia.cat)

le constaba lo contrario) que teníam- os demasiada gente, demasiados caballos y demasiado equipaje”. La llista de queixes va continuar més tard, amb Savalls dient que “con el pienso de los caballos del Cuartel General se comían todos los impuestos; que por donde llegaba a cobrar la contribución, su importe había desaparecido en forma de pienso” o, fins i tot, afirmant que amb l’entrada a Espanya d’Alfons Carles i Maria de les Neus per comandar les tropes catalanes “se acabó el entusiasmo; que el país estaba abatido y desanimado; que con nosotros nada se podía hacer; que por todas partes éramos un obstáculo con nuestro Cuartel General”.

Contraposat a aquesta animadversió que li tenien els seus superiors a Savalls, el fervor popular va ser sempre present durant les estades que va fer a la Vall del Ges. El mateix periòdic *La Esperanza* explicava que a Sant Pere, davant l’arribada d’ell junt amb un batalló de 400 homes i l’estat major format pel marquès de Sabaté, el baró d’Achs i el fill d’Enric de Borbó, “la mayoría de los vecinos de ésta fueron a recibirle con mucha alegría”. La jornada va continuar, novament, amb una missa i un ball que van atreure a multitud de persones d’arreu de la comarca, la qual cosa va provocar “una continua hilera de carros y coches llenos de gente procedente de Manlleu, Torelló y San Vicente”.

>>Segell carlista amb l'estampa de Carles VII. (Font: www.todocoleccion.net).

Però no tot van ser simpaties en les aturades de Savalls a la Vall del Ges. Fortià Sola, en la seva *Història de Torelló*, relata una disputa econòmica entre aquest i Lluís de Parrella. El cabdill carlí, a la primera desena de setembre de 1875, li va imposar una multa de 2000 duros al torellonenc i, en vista que Parrella no podia pagar, va exigir als veïns de Torelló el pagament de la multa. El dia 15 va rebre mil duros però, descontent, va decidir embargar els béns dels Parrella i va prometre “fer-ne una de les seves” si al cap de tres hores no havia rebut el total de la multa. Una nota de l’època que afegeix Fortià Solà mostra les intencions de Savalls si no s’hagués fet el que demanava:“Está muy quemado, y harán muy bien de subir los mil, de lo contrario hará lo que les ha comunicado.” Per evitar mals majors, l’Ajuntament de Torelló va decidir recaptar els diners que faltaven dels veïns del poble i, l’endemà, es va emetre un ban anunciant que tots els diners cobrats serien retornats.

Impostos, subministraments, bagatges i quintes: “les sangoneres de la guerra”

Exaccions fiscals com les imposades per Savalls a Parrella van ser el pa de cada dia de les poblacions immerses en la darrera carlinada. Els

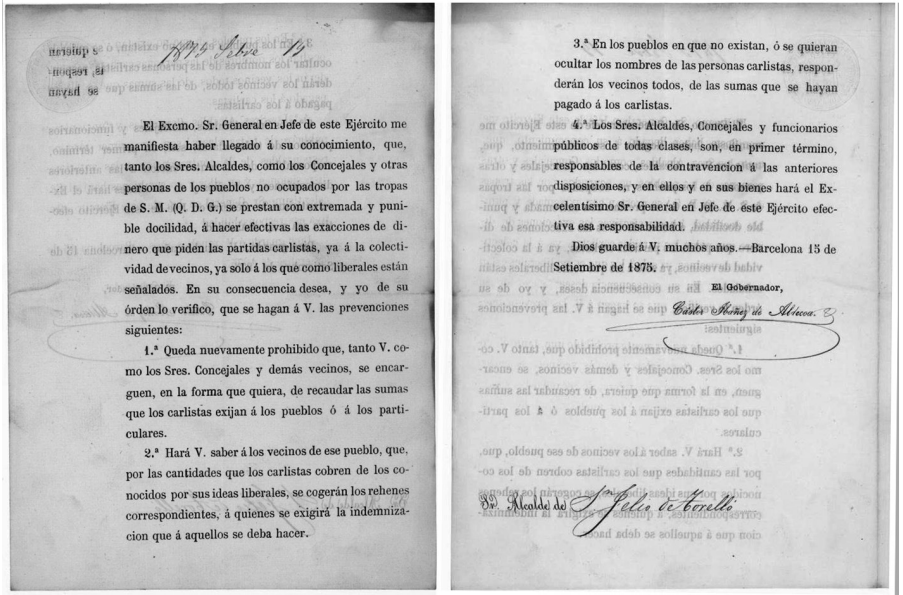
consistoris es trobaven en situacions molt delicades i conflictives, ja que tant el govern central com els carlins els imposaven el pagament dels seus propis tributs, creant així una disputa entre dos sistemes fiscals enfrontats i paral·lels. Com a tall d’exemple, a l’Ajuntament de Torelló, el 15 de setembre de 1875, va arribar una circular del governador civil de Barcelona, Cástor Ibáñez de Aldecoa, en la qual es queixava de la “extrema y punible docilidad” del consistori torellonenc davant les exaccions de diners que demanaven els carlins. Davant d’això, Ibáñez amenaçava els funcionaris locals de rebre una sanció si continuaven recaptant impostos per als carlins. Sembla ser que de poc va servir aquesta amenaça ja que el 13 de d’octubre un grup de carlins valencians van cobrar sense cap problema la contribució que havien exigit a l’Ajuntament de Torelló.

Aquest sistema d’impostos carlí, que es va perfeccionar sobretot a partir de 1874 gràcies al taradellenc Francesc Solà i Madriguera, anava encaminat a recaptar fons per pagar i equipar bé les tropes, així com per finançar les estructures de l’administració carlina, que cada cop s’anaven fent més i més complexes i completes. Sembla ser que es va arribar a organitzar un sistema de correus carlí, del qual Marià Vayreda n’explica una divertida anècdota relacionada amb la Vall del Ges. L'autor narra com havia vist un carter convocant una espècie de concurs per desxifrar l’adreça d’una carta, que deia “Don Fulano de tal, *aturio*”. Ningú sabia què volia dir *aturio*, fins que un sabater va afirmar tot decidit que

allò significava “A Turió”, és a dir, “a Torelló”. Un cop desxifrat l’enigma, la carta va fer camí cap al seu destí.

Però els pobles no només havien d’aportar diners als diferents exèrcits enfrontats, sinó que també estaven obligats a subministrar-los tot allò que els fos necessari per a la seva subsistència. Els productes bàsics que exigien les tropes d’ambdós bàndols eren, sobretot, pa, carn, cansalada, fesols, arròs, fideus, patates i vi per a l’alimentació dels soldats; oli per cuinar i amanir; llenya per escalfar el menjar i fer front al fred de l’hivern i palla i civada per alimentar els cavalls. Als arxius locals de la Vall del Ges és especialment abundant la presència d’albarans en el qual s’estipulaven quantes racions de cada producte s’havia subministrat als exèrcits, ja que després aquests documents eren presentats a les institucions per reclamar-ne el cobrament. A més a més, els ajuntaments també es veien obligats a oferir el servei de bagatges, és a dir, prestar jornals de persones amb bestiar de càrrega per ajudar en el trasllat de les tropes i tot allò que duien a sobre. Un corregidor carlí imposava a cada municipi un nombre fix de persones i d’animals pels bagatges, i era l’ajuntament del lloc qui repartia les càrregues entre traginers i pagesos a canvi d’un sou a càrrec del poble. A continuació es mostra una taula amb una petita mostra dels subministraments i bagatges duts a terme per les poblacions de la Vall del Ges durant la Tercera Guerra Carlina:

Tal va ser el volum d’aprovisionament i servei de bagatges als quals van haver de fer front els pobles de la vall, que el mateix Fortià Solà considerava que aquestes activitats van constituir “la sangonera constant de tota la guerra”. En la mateixa línia de pensament, Ramon Llorens, alcalde de Torelló, el 28 d’agost de 1872, es queixava de la càrrega que suposaven aquests serveis per a la seva administració, i afirmava que tot això suposava “un gasto enorme que gravita sobre los fondos del común, cuya caja se halla exhausta y sin cantidad alguna de existencia”. Davant aques-

>> Circular del governador civil de Barcelona, Cástor Ibáñez de Aldecoa, on crida l'atenció a l'Aajuntament de Torelló per la seva col·laboració amb els carlins. (Font: Arxiu municipal de Torelló).

Data	Poble subministrador	Demandant	Import subministrat
19-8-1872	Torelló	José Manso (governamental)	6 bagatges
27-11-1872	Sant Pere de Torelló	José Arrando (governamental)	1 bagatge menor
29-12-1872	Sant Pere de Torelló	Coronel Martín (governamental)	1 bagatge menor i 4 bagatges majors
31-3-1873	Sant Pere de Torelló	Regiment de Cavalleria d'Alcàntara	29 racions de pa
22-4-1873	Torelló	Arsenio Martínez Campos (governamental)	12 bagatges majors i 700 racions de pa i vi
22-4-1873	Sant Pere de Torelló	Il·legible	600 racions de pa
7-5-1873	Torelló	Josep Cabrinetty (governamental)	500 racions de pa
29-4-1875	Sant Pere de Torelló	Arsenio Martínez Campos (governamental)	1000 racions de pa
27-7-1875	Torelló	Esteve Pallejà (governamental)	1500 racions de pa i 400 pessetes

ta situació, el consistori torellonenc va haver de crear, fins i tot, una junta especial per controlar les despeses de guerra, les quals al segon trimestre de 1872 ascendien ja a 2332 pessetes. Igualment, l’Ajuntament de Sant Pere de Torelló, el maig de 1875, va enviar una queixa a la Diputació Catalana en la qual demanava la rebaixa de la

quantitat de subministres que havien d’aportar, tot al·legant que el poble era poc agrícola perquè les terres de conreu estaven en la seva majoria al terme de Masies de Sant Pere de Torelló (que en aquella època era un municipi independent).

Però aquestes exaccions no significaven res en comparació al “pa-

gament” de l’anomenat “impost de sang”, és a dir, les quintes, les quals durant tot el segle XIX no van tenir mai una bona acceptació social. Al principi de la Tercera Guerra Carlina, l’exèrcit carlí estava format per persones que voluntàriament s’allistaven a la causa de Carles VII i, a part de casos puntuals, no va existir el reclutament forçós. Tot i així, a partir de la primavera de 1874, van començar a haver-hi els primers intents per obligar els joves a entrar en els batallons carlistes. El mètode utilitzat pels carlistes era “segrestar” les quintes governamentals, és a dir, emportar-se els joves amb edat d’ingressar a l’exèrcit del govern espanyol perquè servissin a l’exèrcit carlí. Amb tot, aquesta pràctica, duta a terme en algunes poblacions catalanes, tenia com a objectiu prioritari desarticular els sistemes de reclutament de l’exèrcit governamental més que no pas per obtenir combatents. En aquest context se situa un sorteig de quintes organitzat a Sant Pere el 10 de febrer de 1875, la qual tenia altes possibilitats de seguir aquesta dinàmica de “segrest” perquè l’ajuntament obeïa l’autoritat carlina més que no pas la governamental.

Mentre es procedia a iniciar el sorteig de la quinta, a la sala consistorial on s’estava duent a terme va entrar un grup de cinc joves santperencs que, segons ha quedat documentat, “empezaron a burlarse del Ayuntamiento con palabras indirectas e indecentes”. Aquestes van ser aturades per l’autoritat: “que entonces se levantó el relato Josep Esturi i Ferrer, y dirigiéndose al declarante con la blasfemia de me cago ab Déu”, provocant un fort enrenou. Un altre jove va cridar “me cago ab la puta mare que bos va parí, que avui ja no surtiu de aquí [...]”. Les injúries dels joves van continuar: “fueron tantas las palabras insultantes, que dichos sujetos les dirigieron, que no recuerdo la mitad de las que pronunciaron [...], particularmente el susodicho Josep Cubí, que con las palabras me cago ab la hostia consagrada [...]”. L’administració local, clarament sota domini carlista, es va trobar l’oposició per part del jovent.

No és estrany, ja que en aquells mesos el carlisme havia entrat en crisi. La població ja no veia amb tan bons ulls els carlins, ja que a les quintes “segrestades” se li afegien la violència de les batalles, les asfixiants taxes imposades i els subministraments i bagatges. Aquest cansament per part de la població era un símptoma que la guerra estava a punt de finalitzar.

Últims moments i fi del conflicte

A Catalunya, a finals de 1875, la guerra es va donar pràcticament per acabada quan les tropes governamentals van recuperar La Seu d’Urgell i Olot, i el capità general Arsenio Martínez Campos va ordenar l’aixecament d’un sometent general per restaurar la pau, que es podria resumir en els següents punts:

- El dia 18 de novembre s’aixecaria un sometent general a tot Catalunya que duraria fins que les autoritats creguessin oportú per pacificar el país.
- Concorrerien al sometent tots els individus d’entre 18 i 60 anys, excepte eclesiàstics.
- Les zones on ja hi hagués un sometent organitzat i armat obraria sota les ordres dels seus caps.
- Cada poble amb la seva gent ocuparia els camins principals i registraria el seu terme municipal per trobar possibles fugitius.
- El sometent podria detenir qualsevol persona sospitosa de ser fugitiva.
- Durant tot el temps que estigués aixecat el sometent, el trànsit de trens i carreteres quedaria aturat.
- Els alcaldes haurien d’informar les autoritats d’aquells que no es presentessin al sometent sense justificació.
- El poble que no aixequés sometent seria castigat amb una contribució extraordinària.
- Es tapiarien totes aquelles cases que conservessin objectes de guerra si no se n’informava el sometent.

10. Tots els individus del sometent portarien armes si les tenien i si no, portarien eines, pals o altres instruments.

11. Mentre durés el sometent general s’organitzarien patrulles nocturnes.

12. En totes les cases de pagès hi hauria un guàrdia en cada una per vigilar.

13. Cada carlista que fos capturat i no hagués demanat l’indult hauria de pagar 250 pessetes.

14. Tots els individus del sometent rebrien 1 pesseta i 50 cèntims pel seu servei.

A partir d’aquell moment es va decidir optar per una política de negociació i concessió d’indults pels carlins que es va plasmar en un ban que informava sobre les condicions d’aquest procés. Precisament a Torelló, el 2 de novembre de 1875, els carrers es van empaperar amb cartells que reproduïen aquest ban. Amb un títol que clamava “A los carlistas” i un text escrit tant en català com en castellà, Martínez Campos volia “dirigir la veu de la rahó” a aquells carlistes que encara estiguessin alçats. Argumentant que la majoria de carlistes ja s’havien entregat i que no els convenia tancar-se en un “cercle de ferro que no podriau trencar” i ahora convertir-se en “bandolers”, convidava els carlistes a sumar-se a la pau i a acceptar l’indult. Finalment, i amb el pretext de “sereneuvos pues per un moment y veyeu si vuestra familia y vuestra patria no valen pas lo sacrificio de la ceguera vuestra”, informava que els carlistes que ho desitgessin podrien acceptar l’indult fins al 18 de novembre, dia de l’alçament del sometent general. I en cas que no l’acceptessin i fossin capturats posteriorment d’aquesta data, tot el pes de la llei cauria sobre seu. Sembla ser que, realment, abans de la publicació d’aquest ban multitud de tropes carlines desanimades s’havien presentat ja a indult. Com a mostra d’això, a Torelló, el 15 d’octubre d’aquell mateix any, dos carlistes es van entregar i van mostrar a les autoritats on amagaven munició i un canó.

La pau es va oficialitzar a tot l’Estat espanyol amb la celebració d’unes “Festes de la Pau” entre el 4 i el 21 de març de 1876, quan el mateix Martínez Campos ja havia restaurat la monarquia borbònica en la figura d’Alfons XII a través d’un cop d’estat a Sagunt. En els actes, les autoritats no van escatimar en costos, ja que era una bona ocasió per augmentar la popularitat del nou rei. A Torelló aquestes festes es van celebrar els dies 11, 12 i 13 de març de 1876, les quals oferien una àmplia agenda d’activitats. El primer dia a la tarda es va dur a terme un repic de campanes i salves (descàrrega d’armes de foc en senyal de festa o de salutació) i al vespre les cases i edificis oficials es van il·luminar i els carrers es van omplir de música per tornar a escoltar el repic. Al dia següent es va fer una desperta a les 5 del matí amb música, seguida de l’actuació d’una banda que va tocar a la plaça major i la representació de les obres teatrals *El grito de la conciencia* i la “graciosa pieza catalana” *Palots i ganxos*. La celebració va acabar al tercer dia amb una missa pels caiguts d’ambdós bàndols, ball i il·luminacions.

Com es pot observar, la figura d’Arsenio Martínez Campos va ser essencial a l’hora de portar la pau i restaurar els borbons al tron espanyol. Tot això se’n podrien haver anat en orris si Martínez Campos hagués estat mort durant la darrera carlinada, un fet que va estar a punt d’ocórrer a Torelló. L’any 1897 la publicació *La ilustración artística* va dedicar un article a la seva biografia, en el qual es conta que, en el transcurs de la darrera carlinada, un dia va entrar en un cafè de Torelló només acompanyat per un ajudant i dos soldats ordenances. En aquell mateix moment, una colla de carlistes es trobaven en el mateix local i, en veure com Martínez Campos entrava, van pensar que les tropes governamentals havien pres la vila i es van escapar per la porta de darrere. La realitat, però, era que les tropes governamentals estaven encara lluny de Torelló i Martínez Campos s’havia endinsat a una vila de Torelló contro-

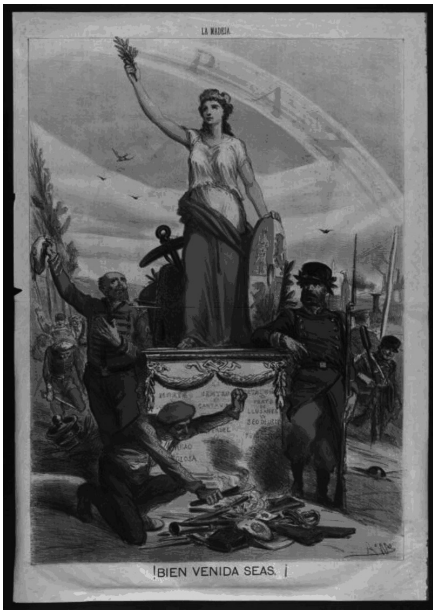

>> Retrat d’Arsenio Martínez Campos. (Font: *La Ilustración española y americana*, any XXV, número 7).

lada pels carlins de forma temerària i sense protecció. L’article sentenciava que “días después un vecino dio aviso del peligro que corrió de haber caído prisionero ó sido muerto por los carlistas si estos no huyen, pero Martínez Campos se limitó á sonreir y á encojerse de hombros”.

La guerra s’acaba, el carlisme persisteix

Amb accions de propaganda alfonsina com les “Festes de la Pau”, a més dels embargaments i desterraments a aquells propietaris que es mostressin encara afins a la causa de Carles VII, es va acabar, en part, amb les resistències i simpaties carlines. Tot i que aquests van ser factors molt importants a l’hora de pacificar el país, el cansament fiscal i les vivències violentes amb els combatents carlins també van ajudar i de gran manera. Un exemple colpidor d’aquest rebuig als carlins per part de la població al final de la guerra es veu reflectida en un fragment del ja citat *Records de la darrera carlinada* de Marià Vayreda. Aquest, a l’octubre de 1875, malalt i cansat, es trobava pel Lluçanès buscant descansar en una de les cases de pagès que tant l’havien ajudat durant el transcurs de la guerra. En tocar la

>> La Pau personificada arriba a Espanya amb la fi de la Tercera Guerra Carlina i la rendició dels carlins. (Font: *La Madeja*, any IV, número 22).

porta d’una masia, una veu masculina li va contestar “ja n’he tingut masses de compromisos”, rebutjant allotjar al carlí. Vayreda, davant d’aquesta situació, afirma que va sentir “*una barreja de vergonya, de desengany i de desesperació impotent, que me féu venir les llàgrimes als ulls*”, un sentiment que se li va aguditzar quan a Saderra una brigada de picapedrers, en veure’l, van començar a cantar l’Himne de Riego, la cançó insígnia del liberalisme més progressista.

Els anys posteriors a la darrera carlinada, aquesta desafecció al moviment carlista va provocar l’aparició o consolidació d’altres corrents polítics, sobretot a Torelló i Sant Vicenç, i van començar a sobresortir el moviment obrer i el republicà, tot i que amb més tardança que en altres localitats d’Osona. D’aquesta manera, als anys vuitanta del segle XIX va establir-se l’organització obrera de les Tres Classes de Vapor a Torelló, desapareixent als volts de 1891 però tornant al cap de dos anys i establint-se també a Sant Vicenç. Simultàniament, als anys 1890 hi havia delegats del Partit Republicà Centralista de Nicolás Salmerón a Sant Vicenç de Torelló i a Torelló, localitats on el 1901 també s’hi van establir Fraternitats Republicanes, centres adherits a la Unió

Republicana d'Alejandro Lerroux. Aquesta dinàmica es podria explicar pel procés d'industrialització. A partir de mitjan segle XIX, a Sant Vicenç i a Torelló va ser on la industrialització va assolir un abast major, la qual cosa va comportar un ascens de la població d'un 100% i un 47,9% respectivament entre 1787 i 1877, gràcies a la classe obrera que arribava d'altres punts d'Osona. Això va ser un signe clar que la societat d'aquestes dues poblacions s'estava adaptant al sistema liberal i, per tant, el suport al carlisme es reduïa per estar relacionat amb la desaparició d'aquest sistema nou però consolidat.

Tot i així, després de la darrera carlinada, el sentiment carlista no va desaparèixer del tot, sobretot per la continuïtat de la defensa del catolicisme i d'un catalanisme d'inspiració foralista. Així, a Torelló, l'any 1885 hi havia almenys 38 torellonencs simpatitzants de la Liga Expiatoria, una organització fundada per José María Nocedal en honor al príncep Jaume, fill de Carles VII. Aquests torellonencs van publicar diferents cartes al diari *El Siglo Futuro*, en les quals explicaven, per exemple, com havien celebrat misses perquè "Dios devuelva la salud á nuestro amado Príncipe D. Jaime de Borbón" o donaven el condol per la mort de Cándido Nocedal, diputat de la Comunió Catòlico-Monàrquica. Igualment, en altres cartes donaven suport al fill d'aquest últim, Ramón de Nocedal, qui el 1888 es va escindir del Partit Carlí per formar el Partit Catòlic Nacional, també conegut com Partit Integrista. Aquesta nova formació, que es va desmarcar de la reivindicació legitimista, proposava un ideari basat en la unitat catòlica, el rebuig al liberalisme i la utilització d'un vocabulari exaltat, agressiu i pessimista, cosa que el va convertir en un moviment minoritari i elitista. Tot i l'avenç d'idees republicanes i socialistes, encara a les eleccions provincials de març de 1905 a Torelló va guanyar Lluís Pericas i Morros, el candidat carlí, que era torellonenc i propietari de la fàbrica de La Coromina.

A Sant Pere, la continuïtat del carlisme polític i els seus ideals també hauria estat possible gràcies a la pervivència del Centre Catòlic abans esmentat. Tal va ser la magnitud de la pervivència d'aquest moviment a Sant Pere que el primer alcalde de la democràcia, Pere Rierola, era membre del Partit Carlí, que durant la Transició havia adoptat una ideologia més aviat esquerrenosa. Aquest fenomen de pervivència també es podria explicar pel procés desindustrialitzador que va patir Sant Pere, ja que a diferència de Sant Vicenç i Torelló, en els seus termes no s'hi van establir fàbriques, la qual cosa va provocar que la seva població disminuís un 30,6%. Per tant, la majoria de la població santperenca encara ocupava els sectors del camp i l'artesanía (sobretot teixidors i torners), sectors que, com s'ha vist, van ser els suports principals del carlisme. Finalment, la religiositat també seria un factor important a ser considerat, ja que Sant Pere presentava un alt índex de religiositat, amb 275 assistents a catecisme entre una població de 2200.

En definitiva, la darrera carlinada va suposar un abans i un després en la fisonomia política de la Vall del Ges. Si bé els canvis econòmics i socials que es van patir després de la guerra van suposar l'entrada de nous pensaments polítics, el carlisme va persistir. Això no només es va veure reflectit en el suport electoral als qui es feien dir carlins, sinó també en la pervivència de la defensa del catolicisme, el rebuig a la monarquia imperant o en la defensa del territori en forma d'un catalanisme més aviat conservador. Més enllà de tot això, les carlinades també van quedar ben presents en la cultura popular, ja que són ben nombroses les dites, cançons i anècdotes sobre carlins que han arribat fins als nostres dies.

A LOS CARLISTAS.

Antes de haceros sentir el vigor de mis irresistibles fuerzas os voy á dirigir la voz de la razon.

La dispersion ha entrado en vuestras huestes. Son muchísimos mas los presentados que no los combatientes. No seais tenaces en encerraros en un círculo de hierro que no podreis romper. No queráis servir de pretesto á los que se han llamado carlistas para presentarse ahora como bandoleros.

La Paz viene, y en nombre de ella os invito á que os presentéis á indulto antes de que el ejército y el país á una, de grado ó por fuerza, la establezcan.

Serenaos por un momento y ved si vuestra familia y vuestra Pátria no valen el sacrificio de vuestra ceguera. Yo creo que lo valen y por lo tanto ordeno:

1.º Hasta el dia 18 del actual serán indultados los carlistas que se presenten á mi autoridad ó á mis delegados en cualquiera pueblo de este distrito militar.

2.º Pasado el dia 18 los que se aprehendan, procedentes de las filas carlistas, quedarán sujetos á todo el rigor de las leyes vigentes.

Avans de feros sentir tot lo rigor de mas irresistibles tropas 'us vaig á dirigir la veu de la rahó.

La desbandada ha entrat entre vosaltres. Son moltíssims mes los presentats que no pas los combatents. No siau donchs terchs en volguervos tancar en un cercle de ferro que no podriau trencar. No vullau servir de pretest á los que se han dit carlistas pera presentarse ara com á bandolers.

La Pau ve y en nom d' ella 'usinvito á que vos presenteu á indult avans de quel'exércit y 'l país á una, de grat ó per forza, la estableixin.

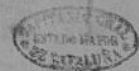
Sereneu-vos pues per un moment y veyeu si vostra familia y vostra patria no valen pas lo sacrifici de la ceguera vostra. Jo crech que ho valen y per lo mateix ordeno:

1.º Fins lo dia 18 del present mes serán indultats los carlistas que se presentin á ma autoritat ó á mos delegats, en cualsevol poble d'aquest districte militar.

2.º Passat lo dia 18 tots los que sigan presos procedents de las filas carlistas, quedarán subjectes á tot lo rigor de las lleys vigents.

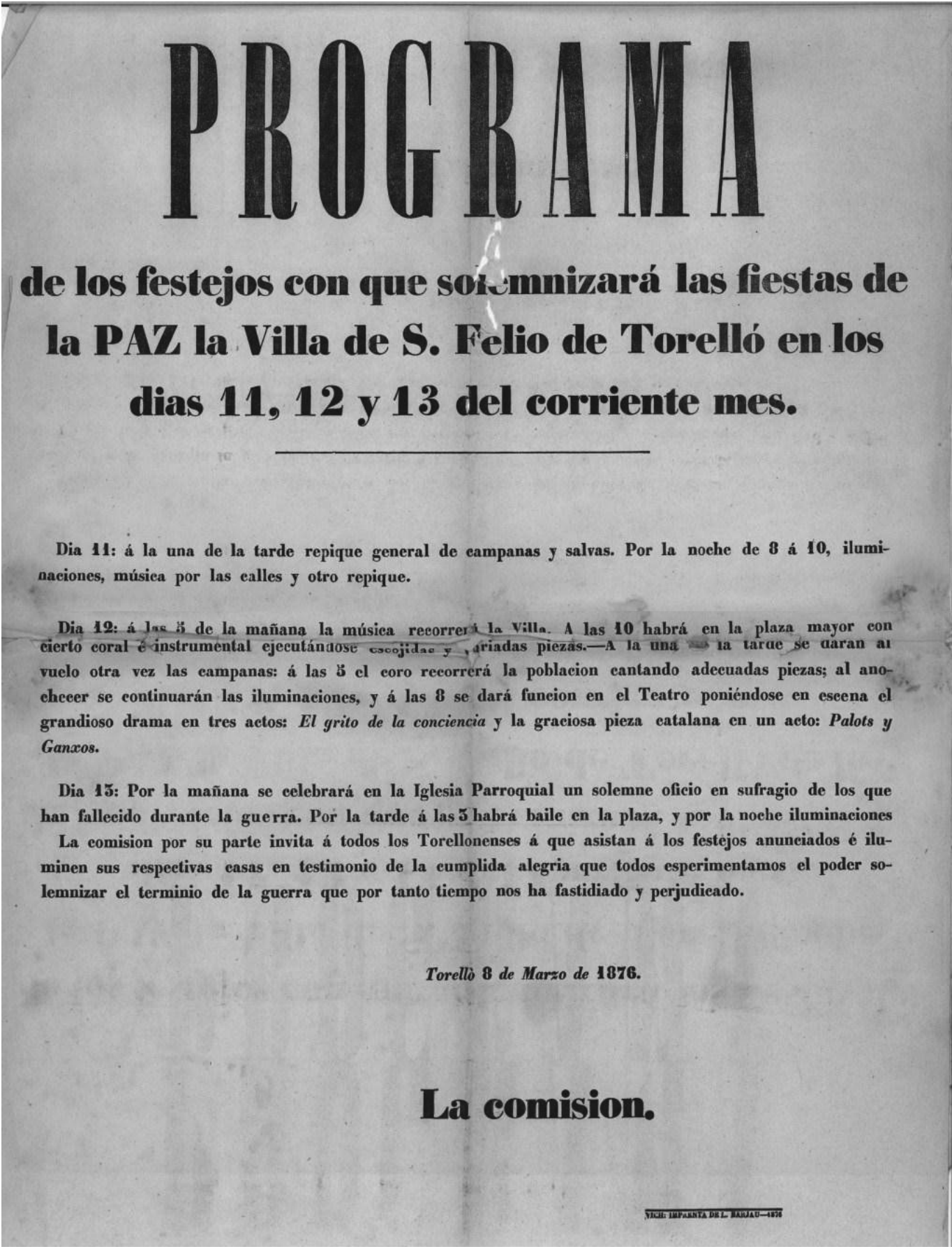
Barcelona 2 de Noviembre de 1875.

Imprenta de Ramirez.

Arsenio Martínez de Campos.

>> Ban anunciant l'indult dels carlistes aparegut a Torelló el 2 de novembre de 1875. (Font: Arxiu municipal de Torelló).

>> Programa de les “Festes de la Pau” de Torelló. (Font: Arxiu municipal de Torelló).

BIBLIOGRAFIA

Per ampliar sobre el carlisme i la Tercera Guerra Carlina, tant a la Vall del Ges com a Catalunya en general, es poden consultar les següents obres:

FONTS PRIMÀRIES

BRAGANZA DE BORBÓN, María de las Nieves: *Mis memorias sobre nuestra campaña en Cataluña en 1872 y 1873 y en el centro en 1874. Volum I –Volum II*. Espasa – Calpe SA, Madrid, 1934. (a internet es pot trobar en PDF el Volum II).

GÜELL, Joan: *Vida íntima de mossèn Jacinto Verdaguer, Prebere*. Impremta “El Siglo XX”, Barcelona, 1911.

HERNANDO, Francisco. *Recuerdos de la guerra civil. La campaña carlista (1872 – 1876)*. Jouby y Roger Editores, París, 1877.

MORET I MARGUÍ, Jordi: *Memorial inèdit escrit pel general Estartús on justifica la seva dimissió militar, precedida per la història, vida i costums durant totes les guerres carlistes*. Gràfiques Alzamora, Girona, 2000.

PLA I CASADEVALL, Josep. *Un senyor de Barcelona*. Edicions Destino, Barcelona, 1989.

VAYREDA I VILA, Marià: *Records de la darrera carlinada*. Barcelona, Editorial Selecta, 1950. (el 2014 l’editorial “L’Avenç” en va fer una nova edició).

VV.AA.: CUERPO DE ESTADO MAYOR DEL EJÉRCITO: *Narración militar de la guerra carlista de 1869 á 1876 (volums VIII, IX, X i XI)*. Imprenta y litografía del depósito de la guerra, Madrid, 1887.

FONTS D’ÀMBIT GENERAL

ANGUERA I NOLLA, Pere. *El carlisme a Catalunya 1827 – 1936*. Editorial Empúries, Barcelona, 1999.

BOIXADER I SIMON, Pere. *Rastres de Sang i de Foc. La penúltima guerra civil al Prepirineu català 1872 – 1875*. Im-premta Boixader, SCP, La Pobla de Lillet, 2013.

GRAU, Jaume. *Carlinades: el “Far West” a la catalana*. Cossetània Edicions, Valls, 2007.

HIERRO, Ignasi. *El XIX: un segle de guerres civils. El Carlisme*. Editorial Graó, Barcelona, 1993.

RODRÍGUEZ-MOÑINO SORIANO, Rafael. *El exilio carlista en la España del XIX (Carlistas y “demócratas” revolu-cionarios)*. Editorial Castalia, Madrid, 1984.

TOLEDANO GONZÁLEZ, Lluís Ferran. *Carlins i catalanisme. La defensa dels furs catalans i de la religió a la darrera carlinada, 1868 – 1875*. Farell Editors, Sant Vicenç de Castellet, 2002.

TOLEDANO GONZÁLEZ, Lluís Ferran. *Entre el sermó i el trabuc: el carlisme català contra la revolució setembrina, 1868-1872*. Editorial Pagès, Lleida, 2001.

TOLEDANO GONZÁLEZ, Lluís Ferran. *La muntanya insurgent. La Tercera Guerra Carlina a Catalunya 1872 – 1875*. Cercle d’Estudis Històrics i Socials de Girona, Girona, 2004.

VV.AA.: CENTRE D’ESTUDIS D’AVIÀ: *Estat carlista: tradició i furs*. Avià, Centre d’Estudis d’Avià, 2014.

FONTS D’ÀMBIT LOCAL

ALBAREDA I SALVADÓ, Joaquim. *La Vall de Torelló en els segles XVIII i XIX*. Eumo Editorial, Vic,1989.

DALMAU I FONT, Agustí. *L’essència de Sant Pere de Torelló. Retalls i fets de la seva història*. Ajuntament de Sant Pere de Torelló, Sant Pere de Torelló, 1994.

PLADEVALL I FONT, Antoni. *La Mare de Déu de Bellmunt. Història i tipisme d’un vell santuari marià*. Editorial Montblanc – Martín, Barcelona, 1992.

SOLÀ I MORETA, Fortià. *Història de Torelló (volum II)*. Gráficas Marina, Barcelona, 1948.

TORNAFOCH YUSTE, Xavier. *Del caciquisme a la democràcia. Política i eleccions a Vic (1900 – 1931)*. Eumo Edito-rial, Vic, 2007.